ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 2 | 2021
ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24411/2181-1385-2021-00257

ДИНИЙ ВА ДУНЁВИЙ МАНБАЛАРДА СУВНИНГ ИНСОН ВА ТАБИАТ ОЛАМИДА ТУТГАН ЎРНИ

Зафар Юнусович Адилов
Урганч давлат университети

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада диний ва дунёвий манбааларда сувнинг инсон ва табиат оламида тутган ўрни масаласи таҳлил қилинган бўлиб, ушбу жараёнда экологик муносабатларга диннинг таъсири ва у ҳақидаги концепциялар ва унинг инновацион моҳияти ёритиб берилади.

Калит сўзлар: инсон капитали, дунёвий давлат, Геология қўмитаси, “эҳтиёж доирасида”, қаноат, исрофгарчилик, сув ресурсларидан,тоза ичимлик суви, илғор технологиялар

THE PLACE OF WATER IN RELIGIOUS AND SECURITY SOURCES IN THE WORLD OF MAN AND NATURE

Zafar Yunusovich Adilov
Urgench State University

ABSTRACT

This article analyzes the role of water in the human and natural world in religious and secular sources, and in this process explains the impact of religion on environmental relations and the concepts of it and its innovative nature.

Keywords: human capital, secular state, Geology Committee, "in need", satisfaction, waste, water resources, clean drinking water, advanced technologies

КИРИШ

Кишилик жамияти тарихида сув энг зарур эхтиёж манбаи сифатида қадрлаб келинган. Сув ердаги энг оддий ва дастлабки суюқлик бўлиши билан бирга барча тирик организмлар, мавжудотлар ва инсонлар учун энг муҳим ҳаётий унсур ҳисобланади. Ҳақиқатан ҳам, сув табиат ва инсон мавжудлиги ҳамда тирикликни белгиловчи мўъжиза, беқиёс неъматдир.

Ҳозирги кунда ҳам сув ижтимоий-иқтисодий фаолиятнинг барча соҳалари учун энг муҳим ҳаётий аҳамиятга эга. Табиатнинг ноёб унсури бўлиб,

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24411/2181-1385-2021-00257

одамларнинг кундалик эҳтиёжидан тортиб иқтисодиётнинг барча тармоқлари, хусусан қишлоқ хўжалиги ва саноат корхоналари, шунингдек, экологик мувозанатни сақлашда ҳаётий ресурс ҳисобланади.

Маълумки, ер шаридаги барча тирик организм истеъмол қиладиган озуқанинг 80-90 фоизи сувдан иборат бўлиб, инсон ҳаёти давомида 35 тонна сув ичади, ўз навбатида, инсон танасининг70-80 фоизи, унинг ҳаёт фаолиятини бошқарадиган миянинг 90 фоизи, қоннинг 95 фоизи сувдан ташкил топган.[1]

Мавлоно Жалолиддин Румий сувнинг барча тирик организмлар, ўсимликлар ва инсонлар учун беҳад муҳимлигига алоҳида эътибор қаратиб:

Сув садоси бонгу Исрофил эрур,
Тиргизур ҳатто ўлик жонларни ул [2],

деб сувнинг табиатдаги ўрнини ёзган эди. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти маълумотига кўра, ер сайёрасида 97,5% сув шўрланган бўлиб, бу сувлар - суғоришга ҳам, ичиш сифатида фойдаланишга ҳам яроқсиз саналади. 2,5 % сувни эса тоза ичимлик суви ташкил этади, шундан учдан икки қисми айсберг ва тоғ музликлари суви шаклида мавжуд бўлади. Ернинг сув заҳирасидаги атиги 1% ини инсоният истеъмолига тўғри келадиган сув ташкил этади. Истеъмолга яроқли сувни ичимлик суви дейилади. Ичимлик суви деб эса инсон организмига зарар етказмайдиган, туз миқдори 0,1%дан ошмайдиган, амалдаги стандарт меъёрлар талабларига жавоб берадиган, инсон ва бошқа жонзотлар томонидан кундалик истеъмолга яроқли сувга айтилади. Демак, ичимлик сувида эмма-коли 3 бўлса бу меъёр ҳисобланади.

Тарихий маълумотлар шуни кўрсатадики, беш минг йил давомида сувнинг кўлами, миқдори - асосий экологик компонент сифатида ўзгармай қолган бўлса-да, шу вақт мобайнида ер юзи аҳолиси бир неча юз мартага кўпайди, технология янгиликлари амалиётда қўлланилди. Бугунги кунда дунёда ичимлик суви, энг ноёб ва қимматбаҳо табиий ресурс бўлиб қолмоқда.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Давлат Геология қўмитаси маълумотига кўра, Ўзбекистонда 97 та ер кони бўлиб, унда 64 миллион куб метр умумий сув заҳиралари мавжуд. Бу сув заҳиралари асосан Тошкент, Самарқанд, Сурҳондарё, Наманган, Андижон ва Фарғона вилоятида тарқалган. Аммо Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон республикасида деярли чучук сувлар мавжуд эмас. Бухоро ва Навоий вилоятида ўртача сув заҳиралари бор. Мамлакатдаги сув заҳиралари тенг

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24411/2181-1385-2021-00257

тақсимланмаганлиги учун бугунги кунда сувдан унумли фойдаланиш, уни исроф қилмаслик давр талабидир.

Маълумотларга кўра, 2025 йилга бориб ер юзидаги давлатларнинг ярмидан кўпида сув тақчиллиги юзага келиши айтилмоқда. 2050 йилда эса бу кўрсаткич дунё аҳолисининг ¾ қисмига тўғри келиши таҳмин қилинмоқда. Дунёда бўлгани каби республикамизда ҳам сув ресурслари чекланган чучук сув умумий сув ресурсининг 8 фоизини, ичимлик сувларининг 67 фоизини ташкил этади. Мамлакатда аҳоли ичимлик суви таъминоти учун 2019 йилда 161,4.минг куб метр/сутка. яъни 950 минг кишига етарли миқдордаги чучук сув заҳираси тасдиқланган, 2020 йилда 193 минг куб метр/сутка, яъни 1 млн 140 минг кишига етарли сув зоҳиралари тасдиқланган.

XX асрда биосферада 1 миллиард киши яшаган бўлиб, сув истеъмоли 360 миллиард метр^3 га тенг келган, XX аср охирига келиб аҳоли 6 миллиардга, ичимлик суви истеъмоли 4 000 миллиард метр^3 ни ташкил этди. Бошқача сўзлар билан айтганда, сув истеъмоли 11,1 бараварга ошди.

Жаҳон Соғлиқни сақлаш ташкилоти хабарига кўра, 2 миллиардан ортиқ аҳоли учун тоза ичимлик суви танқислиги мавжуд.

Маълумотларга эътибор қаратсак, 1960 йилда Яқин Шарқ ва Шимолий Африкада 1 йилда 1 кишига 3300 л. сув тўғри келган бўлса, ҳозир бу рақам 1250 литрни ташкил этади, яъни, бу рақам хавфли чизиққа (1 инсон учун 1 йилда 1000 литр сувнинг тўғри келиши санитария нормасининг энг пастки хавфли чизиғи эканлигини билдиради) етган. Сурия ва Ливан давлатлари бу хавфли чизиққа яқин келмоқда. Ҳамдўстлик мамлакатлари орасидаги Қозоғистон кўпинча сув танқислигини ўз бошидан кечирмоқда. Сув таъминоти бўйича Ҳамдўстлик мамлакатлари орасида энг охирги ўрин Қозоғистон ҳиссасига тўғри келади: бу ерда 1 кв.км га 37 минг метр куб сув тўғри келади, бир кишига эса бир йилда 6000 метр куб сув тўғри келади. Қозоғистон ҳудуди 56% сув таъминланишини ўз ҳудудидан қондирса, қолган 44% сувга конқишни бошқа қўшни давлатлар ҳисобидан қоплайди. Бу энг катта иқтисодий-экологик фалокат даракчисидир. Бугунги кунда дунёда 2 миллиард киши тоза ичимлик суви танқислигига учраган ва ҳар йили 10 миллион киши ифлосланган ва зарарланган сувни ичгани туфайли оламдан кўз юммоқда. Ислом дини манбаларида инсон ва табиат муносабатларига оид кўплаб ғоялар мавжуд бўлиб, “Қуръони Карим”да шундай келади, Яъни: “Сизлар ўзларингиз ичаётган сувни (ўйлаб) кўрдингизми? Уни булутлардан сизлар ёғдирдингизми ёки Биз ёғдирувчимизми? Агар Биз хоҳласак, уни шўр ва аччиқ қилиб қўйган

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24411/2181-1385-2021-00257

бўлар эдик. Бас, (шу обиҳаёт учун ҳам) шукр қилмайсизми?”[3] (Воқеа сураси, 68-70 -оятлари).

Шунингдек, Аллоҳ таоло инсонларга ато этган ўз неъматларини эслатиб, улар ичида сувни алоҳида зикр қилади: яъни: “У осмондан сизлар учун ундан ичимлик бўладиган сувни (ёмғирни) ёғдирган зотдир. (Ҳайвонларингизни) боқадиган гиёҳлар ҳам ўша сувдан (суғорилур). У сизлар учун ўша (сув) билан (турли) экинларни, зайтун, хурмо, узум ва барча меваларни ундирур. Албатта, бунда тафаккур қиладиган кишилар учун аломат бордир” (Наҳл сураси, 10-11-оятлар). Мутахассислар фикрича, инсон таомсиз бир икки ҳафтагача яшаши мумкиндир, аммо сувсиз уч кунга ҳам чидай олмайди. Одам танасидаги сув агар ўн беш фоизга камайса, у ҳалок бўлади. Инсон танасининг аксар қисми сувдан иборат.

Аллоҳ ушбу оят орқали инсонларни сувнинг қадрига етиш, уни исроф қилмасликка чақиради. Сувни асраш уни исроф қилмаслик тўғрисида пайғамбар алайҳиссаломнинг кўплаб ҳадисларини учратамиз. Ривожланган бугунги жамиятда биз сувни қанчалик тежаяпмиз, қўл-юзимизни ювиш, чўмилишда қанча сувни сарфлаяпмиз, агар ҳисобласак камида 1 дақиқада 15 л , 15 дақиқада 45 л сув оқизилади, ҳар бир инсон чўмилса 180-200 л сувдан фойдаланади, Пайғамбар алайҳиссалом таҳорат учун 1 мут сув ишлатган 1 мут 688 гр бўлади, ғусил учун 3 мут 2 л сув сарфлаган. Сувни асраш уни тежаш барчамизни бурчимиздир. Хусусан, сувни ортиқча исроф ва ифлос қилиш, сув ҳавзаларини булғаш ислом дини таълимотида қаттиқ қораланган. Бу ҳақда Табароний ривоят қилган ҳадисда шундай дейилган: “*Пайғамбаримиз оқар сувни ифлос қилишдан қаттиқ қайтарганлар” (Имом Табароний ривояти).* Ер сайёраси, табиат неъматлари оқилона, “эҳтиёж доирасида”, қаноат билан, исрофгарчиликсиз фойдаланилганда барча инсонларнинг эҳтиёжларини қондиришга қодир эканлиги кўрсатилади. Шамс Табризий сўзи билан айтганда, “Роббим, барчамизга ҳаддимизни билиб, мулкингда одоб билан яшамоғимизни насиб айла!”. деб меъёр одаби билан яшамоқликка чорласа, Жалолиддин Румий ўз ҳикматларида сув қадрини кўрсатиб:

Оби ҳайвон қиблайи жон,эй рафиқ,
Сув ила яшнайди бўстон,эй рафиқ.

Деб ёзади, XI асрда яшаб ўтган ижодкор Фахриддин Гургони ўз даврида сувни ифлос қилмаслик ҳақида улуғ ўгит сифатида;

’’Бугун чашма сувни қилсанг агар хор,
Бошқа ичолмассан бу сувдан зинҳор”,-

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24411/2181-1385-2021-00257

деб сувни ифлос қилмаслик уни асрашга чақирган,

ЮНЕСКО берган маълумотларга кўра, 2030 йилга бориб сайёрамизнинг 3 миллиарддан ортиқ аҳолиси сув ресурслари етишмаслигидан азият чекади. Гарчи БМТнинг Минг йиллик ривожланиш мақсадлари Декларацияси ,,сув ресурсларидан нооқилона фойдаланишни тўхтатишга" ва ,,сувдан адолатли фойдаланишни таъминлашга кўмаклашишга " чақирса ҳам, кунда Ер юзи аҳолисининг қарийиб ярми сув билан боғлиқ муаммога дучор бўлмоқда, хозирда 1 миллиардга яқин киши тоза ичимлик сувидан фойдалана олмайди. 2,5 милиард киши эса санитария-гигиена мақсадлари учун етарли даражада сувга эга эмас. Дунёдаги барча касалликларнинг 80 фоизи ичимлик суви йўқлиги ёки сув ифлосланганлиги сабабли келиб чиқади. Жаҳонда ҳар сонияда бир бола ичимлик суви етишмаслиги, тақчиллиги туфайли ҳаётдан кўз юмади[4].

НАТИЖАЛАР

БМТ таснифига кўра, Ўзбекистон ҳам сув тақчил бўлган мамлакатлар қаторига киради. Дунё ресурслари иниститути (Worid Resource institute) тамонидан 2020 йилги эълон қилинган маълумотларга биноан, Ўзбекистон сувга мухтожлик сезаётган 164 давлат орасида 25-ўринни эгаллаган[5].

Маълумотларига кўра, 1 йилда 1 кишига 1700 литр сув тўғри келса, бу сувнинг етишмаслигини кўрсатади, мабодо 1 йилда 1 кишига 1000 литр сув тўғри келса, бу экологик сув инқирозини билдиради.

Мутахассисларнинг фикрларича, 2025 йилда сув инқирози яна 17 мамлакатга тарқалади, бу таназзулдан Ҳиндистон ҳам четда қолмайди. Ҳақиқатдан ҳам ҳозирги пайтда ҳар бир ҳинд оиласига бир кунда 250 литр сув тўғри келмоқда. Мабодо бу сув хавфи Хитойга ҳам таҳдид солса, бунинг оқибатини тасаввур қилиш қийин. Чорак асрдан сўнг сув хавфи 8 млрд. кишига таҳдид солиш мумкин, шу сабабли ҳозирданоқ сувни тежаш ҳақида амалий фаолиятни бошлаш лозим. Аллоҳ таоло барча нарсаларни бир-бирига узвий боғлиқ ҳолда, ўзига хос ўлчови ва ҳисоби билан яратган, бу ҳақда "Қуръони Карим"да далиллар жуда кўп. Жумладан: яъни: "Аллоҳ таоло осмондан ёмғир сувларини туширади ва водийларда сувлар ўз ўлчови ва ҳисоби билан оқади..."[6] (Раъд сураси, 17-оят). Яна бир ояти каримада "Биз осмондан ҳисоби билан ёмғир сувларини ёғдириб, (Ер юзидаги барча нарсаларнинг эҳтиёжига яраша) Ерга ўрнаштирдик. Биз бу сувларни кетказиб, сизларни ундан маҳрум қилиб қўйишга ҳам қодирмиз"[7] (Мўъминун сураси, 17-оят). Бу ояти карималар орқали Ҳақ таоло бизларга Ер юзидаги барча нарсалар, шу

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24411/2181-1385-2021-00257

жумладан, сув ҳам ўзининг маълум ҳисоби ва ўлчови билан яратилганлигини маълум қилади. Яъни, керагидан ортиқ ёмғир ёғса, сув тошқини пайдо бўлиб, экинлардан тортиб, турар жойларгача вайрон бўлиб кетиши, агар бутунлай ёғмай қўйса, қурғоқчилик, сув танқислиги рўй бериши мумкин эди. Бугунги кунда бу бебаҳо неъматга бепарво муносабатда бўлаётган кишиларнинг ҳам борлиги ачинарли ҳолдир. Ҳаётимиз учун энг зарур неъмат бўлган сув исрофи ҳаммасидан ошиб тушяпти. Сувни исроф қилмаслик барчамизнинг бурч ва вазифамиз эканлигини асло унутмаслигимиз зарур. Ҳозир жаҳонда ичимлик суви муаммоси биринчи даражали муаммога кўтарилиб, Африка, Марказий Осиё, Яқин Шарқ ва Жанубий Америка мамлакатларида дарё заҳиралари ва ички ичимлик суви кўллари бўйича қатъий мунозаралар олиб борилмоқда.

МУҲОКАМА

Халқни ичимлик суви билан таъминлаш, қишлоқ хўжалиги ва саноат учун сув заҳиралар тақчиллигини Хитой, Ҳиндистон ва ҳатто АҚШ ўз бошларидан кечиришмоқда. Бу муаммони Хитойда ҳал қилиш учун улар Шимолий райондаги дарёларини жанубга томон йўналтирмоқчи бўлишмоқда, бу лойиҳани амалга ошириш учун эса 12 млрд. доллар ва 10 йилга етарли иш талаб қилинади.

Каттагина нефть заҳирасига эга бўлган Форс қўлтиғи мамлакатлари ўзларининг ерости сувлари орқали ичимлик сув муамоларини ҳал этишмоқчи. Бир неча минг йиллар давомида йиғилган сувлар кўлами тез қисқариб, камайиб бормоқда.

Ер сайёрасидаги барча сувнинг ҳажми 1400 млн. куб километрни ташкил этса, шунинг атиги 2%, яъни 35 млн. куб километрини тоза, ичимлик суви - чучук сув ташкил этади. Унинг асосий қисми Антарктида, Гренландиянинг кўп йиллик музлик ва қорликларига тўғри келади. Мана шу чучук, ичимлик сувининг 200 минг куб километригина ишлатилади. Чучук сув заҳираларининг инсоният яшаётган ҳудудлардан анча олислиги ҳам экологик низога сабаб бўлиб, сув истеъмоли қийинлашишига олиб бормоқда.

Жаҳон заҳиралар Институти хабарларига қараганда, дунёдаги 13 мамлакат сув билан етарли даражада таъминланмаган мамлакатлар гуруҳига мансуб.

Жон бошига то бир минг куб метргача ичимлик суви тўғри келадиган мамлакатлар рўйхатида биринчи Миср давлати туради.

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24411/2181-1385-2021-00257

Миср (Египет)да 30 метр^3, Исроил 150 метр^3, Туркманистон 206 метр^3, Молдавия 236 метр^3, Покистон 350 метр^3, Алжир 440 метр^3, Венгрия 594 метр^3, саккизинчи ўринда эса Ўзбекистон 625 метр^3, Нидерландия 676 метр ^{3}, Бангладеш 761 метр^3, Марокко 963 метр^3, Озарбайжон 972 метр^3, ЖАР 982 метр^3 сув тўғри келса, ҳар бир жон бошига бир йил давомида сувнинг тенг келадиган табиий-экологик меъёри 13 000 метр^3 ни ташкил этади. (Бир метр^3 сув - 1000 литрга тўғри келади). Демак, жон бошига бир йилда бир кишига 13 млн. литр сув тўғри келса, бу табиий-экологик меъёр ҳисобланади. Эътибор қаратсак, яқин Шарқ ва Шимолий Америка мамлакатларида сув заҳираларининг тақчиллиги мавжуд. Ер сайёрасининг қурғоқчилик қисмида сув танқислиги долзарб муаммо бўлиб қолмоқда. Энг кам сув таъминоти бўлган мамлакатларда, йил давомида бир жон бошига атиги 5 000 куб/метр ва ундан ҳам кам сув тўғри келади. Ҳиндистондаги 7 йирик шаҳар аҳолисининг атиги 35% бир суткада 100 литр сув билан таъминланган. Ўртача бир ҳинд оиласига бир кунда 220 литр тўғри келади. Ҳиндистонда бир йилда жон бошига 213 м^3 сув тўғри келади.

2020 йилга келиб биргина Африканинг 75 миллион аҳолисидан тортиб 250 млн. аҳолиси сув танқислигига рўбарў келишади. Бу кўрсаткич турли мамлакатларда турлича, сув танқислиги айниқса Ливан мамлакатида бир йилда 1250 литрни ташкил этади. Араб давлатларида ҳар бир истиқомат қилувчи киши учун бир йилда 1,5 минг куб метрни ташкил этади. Яъни, сув истеъмоли ўз меъёридан 9,5 баравар кам. Дунё бўйича эса сув истеъмоли 11,1 бараварга ошиб кетган.

Энг кўп сув талаб этадиган мамлакатлар қаторига Ҳиндистон, Хитой, АҚШ, Покистон, Япония, Таиланд, Индонезия, Бангладеш, Мексика ҳамда Россия давлатлари мансуб.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти башоратига кўра, 2025 йилда чучук, ичимлик тоза сув заҳирасининг кўплиги билан Россия, Скандинавия, Жанубий Америка ҳамда Канада юқори ўринни эгаллайди, сув билан тўлиқ таъминланган давлатлар рўйхатида туради, чунки у мамлакатларда яшовчи ҳар инсонга бир йилда 20 000 метр^3 сув (жон бошига) тўғри келади. Бу эса меъёрий кўрсатгичдан анча баланд.

ХУЛОСА

Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга тақдим этган Мурожаатномасининг мағзини экологик муаммолар ташкил этган десак, асло

ISSN: 2181-1385
Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723
DOI: 10.24411/2181-1385-2021-00257

муболаға бўлмайди: “Келгуси йилда аҳолини марказлашган тармоқлар орқали тоза ичимлик суви билан таъминлаш даражасини ҳозирги 65%дан 75%га етказишимиз лозим...” “...ер ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш борасидаги илғор технологияларни жорий этиш...”; ”сувни тежайдиган суғориш технологияларини кенг қўллаш...”; “2019-2024 йилларда мамлакатда озиқ – овқат хавфсизлигини таъминлаш миллий дастури” қабул қилиш”... барча-барчасининг негизида экологик асосланган технологияларни жорий этиб, халқ фаровонлигини оширишга табиат борлиғидаги ҳар бир заҳирага оқилона мунособат турганлигини гувоҳи бўлаяпмиз.

Ўзбекистон иқтисодиёти равнақи бугун кўп томондан экотизимларнинг биологик-экологик ҳолатига ҳам боғлиқ. Ўзбекистонда мустақиллик йилларининг илк йилида 24 млн. аҳоли бўлган бўлса, 2018 йилнинг 1 январ маълумотига кўра ҳозир 32,65 млн. кишини ташкил этган. 2020 йилга келиб Ўзбекистон аҳолиси 34 миллиондан ошди. Инсониятнинг кўпайиши ўз-ўзидан уй-жойлар қурилиши, йирик-йирик шаҳарлар барпо этилишини тақозо этади.

Ўзбекистонда яшовчи ҳар бир инсон табиатдан фойдаланишнинг асосий экологик, иқтисодий ва ҳуқуқий жиҳатлари, атроф-муҳитни ҳимоя қилишни бошқариш, назорат қилиш, табиат борлиғидаги ҳар бир заҳирадан оқилона фойдаланишни, табиат қонунларига қатъий риоя қилишни давр тақозо этмоқда.

REFERENCES

1. Андреев Ю.А. Вода наместника Бога на Земле.-Санкт-Петербург.Питер.2008.-с.7.
2. Жалолиддин Румий.Ҳикматлар./форсийдан Жамол Камол таржимаси.-Тошкент.фан.2007.-Б.18.
3. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Тафсири Ҳилол. 6-жуз.Тузатилган ва қайта тўлдирилган нашр – Т.: Hilol-Nashr, 2018. –37-38 б.
4. https://www.wri.org/applications/aqueduct/country-rankinqs
5. Саидов А. Жаҳонда сув етишмаслиги билан боғлиқ инқирозлар// Ижтимоий фикр.Инсон ҳуқуқлари.-2010.-135.б.
6. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Тафсири Ҳилол. 3-жуз.Тузатилган ва қайта тўлдирилган нашр – Т.: Hilol-Nashr, 2018. –222 б.
7. Шайх Аҳмад Муҳаммад Совий. Ҳашияту ас-Совий ала тафсийрул Жалолайн. 4-жуз. Т.: Darul kitabul ilmiyya Bayruvt-Libnan, 1995. 160 б.